

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ПРОБЛЕМ МОВНОГО ОСТРОВА

В статті намічені перспективи дослідження мови болгарської діаспори в Україні. Підкреслюється, що найбільш сучасними і продуктивними є ті аспекти, які поєднують лінгвістичні та соціальні явища.

Ключові слова: *острівний болгарський мовний варіант, діалектна соціологія, письмовий дискурс.*

In the article describes the perspective researches of the Bulgarian idiom in Ukraine. The author accents that it must use the written language forms, the town dialects and superdialects, the sociolinguistic and etnolinguistic methods also.

Keywords: *Bulgarian island language, dialect sociolinguistic, local discurs in written form.*

Завдяки відомим історичним процесам кінця XVIII — початку XIX ст. у Європі від болгарського етносу як цілісної мовної спільноти відокремилася досить велика комунікативна група, що продовжує існувати в наш час на території нинішньої України. Вона не тільки зберігає генетичну і синхронну структурну єдність, але й розвиває варіативні відмінності, зокрема в останні десятиліття змінює форму свого розміщення — переходить від компактною до дисперсною. По відношенню до прабатьківщини ця спільнота є етнічним анклавом або мовним островом.

Хоча місцеві сільські діалекти користуються великою повагою з боку філологів як в Україні (можливо тому, що багато з них походить з цих місць), так і в Росії та Болгарії, все ж соціолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти все більш розповсюджуються у сучасній лінгвістиці і вимагають оновлення предмету дослідження за рахунок наддіалектних регіональних форм: койне, розмовної мови освічених людей — не тільки сільських жителів, але й мешканців обласних регіональних центрів, і навіть столиці.

Діалектний простір змінюється шляхом взаємного змішування або розшарування наддіалектів. Суспільні рамки окреслюються економічним та соціальним рухом. Діалектне змішування відбивається експліцитно. Сутність досліджуваних змін виявляється шляхом порівняння параметрів мовного вжитку різних суспільних верств у межах міст і різних прошарків сільських жителів. Таким чином проблеми розпаду діалектів вирішуються створенням варіантів стандартизованої мови та вживання наддіалектних різновидів, виникнення змішаних діалектів, у складі яких є і вихідні, і компромісні форми. За умов реалізації такого процесу домінуючим засобом є утворення якоїсь напівстандартної форми, з одного боку — опис вирівнювання, з іншого — опис розпаду.

Труднощі збирання матеріалу полягають у тому, що дуже рідко людина усвідомлює зміни у мовленні, особливо у розмовному мовленні, що є перехідною формою від колишньої норми рідного діалекту до нової хоча й стихійно, але теж стандартизованої мови регіонального центру і відповідно стандартних мовних норм. Як лінгвістичний феномен ця перехідна форма не описана.

Вихідним пунктом для теоретичних міркувань є визнання бідіалектного мовного знання комунікантів, які входять до більш-менш структурованої мовної спільноти. Це щось подібне до пресупозиції, яку потрібно розглядати як соціолінгвістичне, а також і лінгвістичне явище, щоб було можливим відповісти на питання, якого гатунку зміни відбуваються зараз у діаспорі в цілому і в мовній ситуації також.

Центральним завданням діалектної соціології є з'ясування умов, як загальносуспільних, так і ситуативних, для використання цих різновидів всіма членами діаспори, що є відходом від концепції гомогенності певного соціуму і гомогенності певного ідіому.

Проблематичним у цієї моделі є дефініювання різновидів і встановлення мінімальних переключень ("switching"-процесів). У центрі дослідження соціолінгвістичних змінних мовної поведінки у дилемі діалект/напівстандарт знаходиться питання обумовленості і спрямованості суспільних та ситуативних факторів. По-перше, має значення тема розмови, важливим фактором є ступінь офіційності /інтимності та ін. Для зміни використання мовних одиниць мають значення соціальні фактори, як-от урбанізація, підвищення рівня освіти, необізнаність у стандартизованій літературній формі рідної мови, а також окремі історичні, економічні, політичні події, наприклад, перебудова

і розвиток процесів демократизації, утворення спільного європейського простору та ін. Особливе значення тут має фактор урбанізації, що передбачає не стільки збільшення кількості міст, скільки утворення більш сприятливих умов для зміни статусу мешканця села на статус міського жителя, що вимагає адаптування до норм міського життя і пов'язаних з цим нових форм соціальної, зокрема етичної поведінки. Внаслідок цього частіш за все засвоюється усна розмовна форма мовлення мажоритарного етносу з усіма просторіччями, субстандартними елементами, що й викликає появу т. зв. суржика.

Яскравий приклад подібного явища наводить болгарська дослідниця Кр. Колева, описуючи мовну ситуацію у новій балканській країні — республіці Косовому, де мешкає етнічна меншість — носії болгарсько-македонського діалекту, що відноситься до більш поширеної групи т. зв. торлацьких діалектів. Вони ніколи не вивчали рідної мови в училищі, а діалект був лише засобом спілкування з родиною. Нове покоління все менш використовує його, особливо в умовах глобалізації. Цьому сприяють й зростаючі темпи міграції, у тому числі — урбанізації. За умов, коли викладання у сільських школах відбувається сербською мовою, а під час усного спілкування до літературної форми цієї мови існує негласне, дещо неприхильне ставлення, носії вищевказаного діалекту, перш за все ті, що переселяються ближче до столиці, у процесі спілкування частіш за все звертаються до розмовної форми албанської мови. Таким чином спостерігається перехід до полілінгвізму: рідна мова (діалектний субстандарт) — сербська мова (стандартна форма) — албанська мова (розмовна усна субстандартна форма). Остання, вірогідно, у недалекому майбутньому становитиме засади стандартизованої албанської мови [1: 8].

Сільські професії, народні звичаї та обряди залишаються останніми bastionami діалектних систем, тому що забезпечують не лише міжособистісну комунікацію, але й виробниче повсякденне або святкове масове спілкування, що вимагає активізації мовної пам'яті. Зміни ж мовних різновидів відбуваються в наш час у двох напрямках — завдяки новим стилістично-ситуативним умовам поширюється компонент офіційності і зменшується використання діалектів. Викремлення певної частини селян із сільської спільноти, поширення спілкування під час офіційних ситуацій призводить до використання іншомовних засобів. Значить, офіційність та урбанізація це найважливі складові, що обумовлюють процес переключення від діалектної до іншомовної стандартної або субстандартної системи.

Поняття “острівна мова” або “мовний острів”, пошуки диференційованого підходу до його розгляду у порівнянні з іншими варіативними мовними утвореннями зустрічаємо у німецьких соціолінгвістів. Так, Вейзінгер вважає: “Мовні острови — це мобільні або фіксовані у просторі і часі відносно невеличкі закриті мовні переселенські спільноти, які з’являються у іншомовному, більшому за розміром середовищі” [2: 491]. Досить архаїзованим, не відповідаючим розумінню мовного острова, що функціонує в умовах існування розвинутих національних мов XX — початку XXI ст., здається нам розуміння мовного острова як маргіналії, що має окреме самостійне життя і виявляє лише зв’язок, з одного боку, зі своєю метрополією, а з іншого — із державним утворенням, на території якого він розташований [3: 24–32].

Покриття (*uberdachung*) будь-якого мовного острова контактною мовою більшості завдяки її переважаючій практичній ролі та соціальному престижу у суспільстві спричиняє зміцнення впливу як на острівну мову, так і на культуру в цілому. Високий соціальний статус мови оточуючої більшості неминуче призводить до того, що носії острівного діалекту опановують мову оточення, а послаблення зв’язків з етнічним літературним ідіомом нерідко зростає. Таким чином розвиток іде від етнонаціональної диглосії (діалект > літературна мова) до різних варіантів білінгвізму (діалект > літературна (розмовна) мова іншого етносу > літературна мова рідного етносу або (діалект > літературна мова іншого етносу) [4: 195].

Німецька дослідницька традиція, а слідом за нею світова лінгвістика відокремлює проблеми мовних островів у зв’язку з розглядом питань мовної культури, у тому числі соціолінгвістичного ракурсу у дослідженні мовних контактів. Вони за своєю соціальною сутністю частіш за все пов’язані з мовними конфліктами, що існують між різними етномовними угрупованнями, тому в наш час розглядаються як наслідок мовної політики та мовного планування у суспільстві. Таким чином феномен мовних островів як об’єкт соціолінгвістичного дослідження набуває загального характеру з погляду його предмета, водночас не залишаючи власного кола соціальних проблем, відокремлених від інших об’єктів.

Особливість розгляду мовних контактів полягає в тому, що очікується уповільнена, але в кінцевому підсумку асиміляція міноритарної етнічної групи, тобто акцентується увага на тривалості цього процесу. Звідси головною науковою проблемою є пошук факторів, що уповільнюють цей процес, таких як ментальність, віросповідання. На нашу

думку, одним, чи не найголовнішим фактором мотивації, що існувала під час переселення болгарської етномовної спільноти до території, що зараз належить Україні, було протистояння процесам інтеграції з іншомовними мажоритарними етносами як в Османській імперії, так і в подальшому з будь-якими мажоритарними спільнотами. У цьому ми бачимо важливу особливість соціолінгвістичного феномена місцевого мовного острова, яка полягає у її відмінності від таких етнічних груп, як лужичани, бретонці, баски, що не мають ніякого відношення до мовного материка.

Вірогідно, досліджуючи його, залучаючи такі поняття, як “контактна спільнота”, “мультимовне суспільство”, “мовна меншість”, треба враховувати, що кожний мовний острів є соціальною одиницею, єдність якої забезпечується завдяки частотності (кількості різновидів) комунікативної діяльності між членами цієї групи, тому виділення її може не позначати наявності загальної спільної мови учасників комунікації, а лише фактів комунікації, спілкування між ними. Тому модель соціолінгвістичного описання мовних островів складається з виявлення варіантів мовного спілкування і встановлення наявних комунікативних ситуацій, які спрямовують застосування цих варіантів, наприклад: родина, церква, адміністрація, знайомі. Між іншим цей показник набуває важливого значення при розгляді процесів інтеграції болгарського етносу в Європейське товариство. “Рухатися вперед разом з іншими країнами — це головна мета процесу європеїзації, — вважає відомий болгарський соціолінгвіст А. Пачев. — У подоланні комунікативних бар’єрів, неминучих у багатомовних спільнотах, необхідно враховувати, що в гетерогенній ситуації мовні знання її членів не є розділеними на окремі коди. Вони функціонують як засоби здійснення повсякденної комунікації, тому насамперед необхідно скласти перелік сучасних ситуативних контактів між європейцями, а вони вже дозволять визначити, залежно від дискурсивних особливостей, засоби мовного позиціонування в різних ситуаціях від консенсусних до конфліктних, від співробітництва до експлуатації, від пристосування до підпорядкування” [5: 10].

Виокремленню та опису феномена мовних контактів, у тому числі внутрішніх, між алохтонними варіантами та стилями, і зовнішніх — між автохтонними варіантами і оточуючими контактними мовами, допомагає усвідомлення того, що за межами прабатьківщини болгарська мова не була покрита стандартизованою формою сучасної бол-

гарської літературної мови, тому процесів зрівняння під її впливом, як у сільських діалектах на території Болгарії, тут не відбулося.

Серед суто лінгвістичних факторів необхідно вказати на об'єктивні закони розвитку мови як інтерактивної системи, що відображає спільний життєвий досвід етносу. Внаслідок більш ніж 150-річного відокремлення історичного, культурного, соціального і географічного контексту картина світу переселенців зазнала змін у порівнянні з метрополією. А слідом за нею сталися зміни і в самій мові. Багатовікові традиції існування писемної форми болгарської етнічної мови були запорукою явища диглосії. За визначенням І. А. Стоянова, у типологічному плані відмінність між семантикою тих самих лексем, що існують у мові діаспори і в літературній мові, пояснюється зміцненням у перших метонімічного та метафоричного значення [6: 15–16]. Можна припустити, що причиною вказаної семантичної деривації є більша архаїчність мови діаспори, в якій немов би консервуються форми, що затримують у незмінному вигляді те, що у сучасній загальнонаціональній мові зазнає модифікацій.

Цікаве тлумачення ще одного явища у мові діаспори як цілісної системи зустрічаємо в А. В. Березовенко. Спираючись на зазначену І. А. Стояновим інтенсивну взаємодію з іншомовним оточенням, яке відображається у прямому включенні готових словосполучень, висловів і цілих блоків з української, російської та молдовської — того, що більшістю філологів кваліфікується як “русифікація” та “українізація”, авторка погоджується, що подібні включення, на думку самого мовця, підвищують рівень його висловлення, співрозмовники мають почуття вишуканості та інтелігентності, особливо якщо розмова відбувається між незнайомими людьми [7: 32–36].

Щодо стилістичного диференціювання мови болгарської діаспори, залежно від комунікативної ситуації та освітнього рівня співрозмовників можна навести ще багато прикладів. Зрозуміло, частіш за все це стосується мовлення місцевої національної інтелігенції, диференційованого відповідно до умов його реалізації і включає контекстуальні різновиди, наприклад, статті у пресі, які відповідають вимогам сучасної болгарської літературної мови: “Езикът на българската общност в Украйна в продължение на почти две столетия изпълнява своята комуникативна и интегрираща роля в условия на откъснатост от цялостния говорен масив в България... През последния период свидетели сме на иновационни преобразувания...” (Роден край, 2002, 31.08, № 35, с.3). Інший тип образного висловлення, але теж

відповідний до вимог засобів масової комунікації, наявний у виступі одного з найпопулярніших поетів сучасної Бессарабії Ніко Стоянова: “За мен стихотворението е като че някакъв съд. Преливам в него онова, което има в мен. После го оставям да втаса малко, както едно младо вино, защото не става веднага за пиене” (Роден край, 2002, 23.11, № 47, с.7). Якщо попередній текст становить приклад умілого володіння науковим стилем, то автор останнього фрагмента навмисно використовує порівняння творчого процесу з традиційними для болгарина навичками виноробства, що забезпечує доступність інтелектуальної теми для пересічного читача. Ось ще один різновид мовлення — бесіда столичного мешканця зі своїми друзями дитинства та родичами у рідному болгарському селі, де він користується діалектною формою національної мови. Магнітофонний запис цієї бесіди маніфестує перехід до зниженої мовленнєвої формації при обговоренні побутових речей: “Тя работи в школата... Старшите класи... Сичкото тйно. Много аресвам зета. Жувяхме заедно. Продадохме квартирата. Сега там е магазина Сименс. Продават ай...тее... медицински прибори. Гато има реклама по радио, чувам нашия адрес.” Надалі розмова переходить до обговорення виробничих проблем: “В университета преподавах историческа граматика на чешки език. Той ми става една професия. Като ина жена, която я знаеш и затова я обичаш. Не че от любов някаква гореща... Моя ръководител казваше: отде един обикновен чулак да знае, как трябва да пише ония “Г” в украински слова от английски или немски език.”

І магнітофонний запис, і газетний текст демонструють, як змінюється мова однієї особистості залежно від умов і адресатів спілкування. Наведені приклади засвідчують відмінність цих мовних структур на всіх рівнях, починаючи з синтаксичного і закінчуючи фонетичним. Тим самим ми ілюструємо, що місцевий болгарський ідіом містить кілька підсистем, що існують в усній і писемній формі. Зазначимо, що сільським діалектним і наддіалектним формаціям властиві архаїзми турецького походження, просторічні форми, русифікована лексика, яка закріпилася в межах усного спілкування. Міждіалектна форма (койне) містить поширенішу діалектну лексику, яка ґрунтується на позитивних асоціаціях, частотних словах та зворотах з загальними значеннями та більш абстрактним змістом. Використовується як господарська, так і суспільно-політична термінологія. Розмовно-побутове мовлення найосвіченіших представників діаспори є найближчим до літературної болгарської мови, вивчення якої самостій-

но або організовано дозволяє використовувати прийоми стилістичної диференціації, що є свідченням певної мовленнєвої культури.

Носії даного ідіому — це білінгви бікультурно-змішаного типу, бо мову і культуру чужого соціуму вивчали одночасно з мовою та культурою своєї родини. Варіативні елементи, що є маркерами тієї або іншої ієрархічної формації даної острівної мови, виступають одночасно як продукт і як засіб міжособового спілкування та стилістичної диференціації. Явище диглосії притаманне цьому ідіому, як і будь-якому іншому соціально зумовленому коду, воно характеризується періодичною зміною кодифікованих систем, які мають вищий статус (*high variety*). Починаючи з 90-х років ХХ ст., це місце все впевненіше посідає болгарська літературна мова [8: 230–233].

Фіксуючи те, що у лінгвістиці вкоренилося ставлення до мови емігрантів, як до відхилення від материкової норми, вважаємо більш конструктивним інше ставлення, згідно з яким ці ідіоми тяжіють до утворення особистих варіативних норм. Справедливе в цілому твердження щодо доцільності “орієнтації на основний ареал” (кодифіковану норму) при розв’язанні питань мовного будівництва потребує деталізації і диференціації стосовно окремих видів спільнот, зокрема таких переселенських утворень, як національна меншина, діаспора. Тут відіграють роль хронологічні, просторові та соціально-культурні фактори їхньої появи. Соціолінгвістичні дослідження нових формацій місцевого болгарського ідіому, пов’язаних із процесами урбанізації та глобалізації, розширення сфери наукового аналізу за рахунок залучення писемної форми мови діаспори, а також організаційні засоби, як то створення інституції, що скеровувала б зусилля вчених різних галузей, а також зміцнювала культурні та наукові зв’язки з відповідними інституціями метрополії — все це відповідало б європейській політиці у галузі вирішення проблем мовної екології діаспори, незважаючи на розуміння об’єктивного існування сучасних інтеграційних процесів.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Колева К. Балканізми сьогодні в говірці Жупи (Косово) / Колева Красимира // Доповідь на Міжнародній конференції “Балканістика сьогодні”. — Відень, 2010.
2. Wiesinger P. Deutsche Sprachinseln / Wiesinger P. // Lexikon der Germanistischen Linguistik. — Tübingen, 1980. — 2 Aufl. — S. 491.
3. Домашнев Д. Немецкие поселения на Неве / А. И. Домашнев // Вопросы языкознания. — 1996. — № 1. — С. 24–32.

4. Матайер Клаус. Теория на езиковите острови: предпоставки и структуриране. / Л. Йорданова, К. Й. Матайер // Горещи точки на социолінгвистика. Германия. — София : Буллекс, 1995. — 304 с.
5. Пачев А. България и българският език в Европейския союз / А. Пачев // Български език. — 2007. — № 1. — 13 с.
6. Стоянов І. Болгарська мова в Україні: проблеми функціонування і розвитку лексики : Дис... д-ра. філол. наук: 10.02.03 / Стоянов Іван Андрійович ; НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — Київ, 1995. — 345 с. (Шифр: ДС53706).
7. Березовенко А. Лінгвоконцептуальне буття України в глобальному контексті / А. В. Березовенко // Соціолінгвістичні студії / НАН України. Інститут української мови/ За заг. ред. Л. О. Савицької. — Київ: Видав. дім Д. Бурого, 2010. — 36 с.
8. Стоянова Е. П. Етномовний та соціолінгвістичний аспект острівного писемного дискурсу. Феномен збереженого слова / Е. П. Стоянова. — Київ : Міністерство освіти та науки України, Київський славістичний університет, 2004. — 279 с.